

“ISSIZLIĞIN ORTASINDA GEÇ KALMIŞ ÖLÜ”NÜN KİMLİK ARAYIŞI VE AİT OLAMAMA DİYALEKTİĞİ

Gökçen SEVİM (*)

Öz

Türkiye’de 1960’lı ve 1970’li yıllar arasında yaşanan siyasal ve toplumsal durum ile bağlantılı olarak, kendini Sosyalist kökenli Marksist olarak gören Mehmet Eroğlu; toplumda meydana gelen “yabancılaşma” ile doğru orantılı olarak gelişen gerçeklik ve bu gerçekliğin karşısında, kimlik arayışına giren bireyin ruhsal açmazlarını irdeler.

Mehmet Eroğlu, “İssizliğin Ortası” ve “Geç Kalmış Ölü” romanlarında dış dünyaya yabancılaşan bireyin modern dünyanın olgularına yenilişini, edilgen hâle gelişini ele alır. Bireyin, “kimlik arayışı” nı, “kendinden kaçış” ını, yaşama ve kendine olan inancını yitirşini ve sonuçta da “kendini bir yere ait hissedememe” sini; karakterlerin ruhsal çözümlmelerini yaparak ifade eder. Elimizdeki makale, ait olamama ve kimlik arayışı izlekleri temel alınarak belli başlıklar halinde açıklanmıştır. Çıkarım bölümünde ise, çalışma ile ilgili toparlayıcı, genel yargulara yer verilerek, çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yabancılaşma, kimlik arayışı, ait olma, kendinden kaçış.

“The Middle of Nowhere Late for Dead of” Search for Identity and the Inability of the Dialectic

Abstract

In connection with the political and social situation between the 1960’s and 1970’s in Turkey, Mehmet Eroglu who considers himself as Marxist originate from Socialist explicates reality developing in accurate proportion to “alienation” occurring in society and in the face of this reality, the individual’s spiritual dilemmas which explores the search for identity.

Mehmet Eroglu deals with individual alienated to outside world of the defeat the facts of the modern world and becoming passive in his novels; “Middle of nowhere” and “A Late Dead” and expresses the individual’s “search for identity” of the “self escape”, life and faith in himself and as a result the loss “of a place to feel himself” Paste; characters by means spiritual solutions. The present article were categorized into topics. Mining section, the work-related lifting, general conclusions should be placed, work has been completed.

Keywords: alienation, the search for identity, belonging, self-escape.

*) Ardahan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi,
(e-posta: gokcen_s_1@hotmail.com).

Giriş

Rönesans döneminde Avrupa’da meydana gelen teknolojik ve ekonomik gelişmeler; toplumların, modernleşme olarak tanımlanan sosyolojik ve yönetsel bir yenilenme sürecine girmesine zemin hazırlamıştır. Modernleşme, etkileri neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alır. Bu etki ile yeni bir yaşam tarzı ve sosyal örgütlenme varlığını gösterir. Yeni yaşam tarzı ve örgütlenme biçiminin getirdiği yenilikler, çok yönlü bir değişim ve dönüşümü içerir.

İkinci Dünya Savaşı, savaşa katılan ya da katılmayan tüm ülkeler üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Özellikle modernizmin her alanda kendisini hissettirdiği, yaşandığı ya da yaşatılmaya çalışıldığı Avrupa’da, bu etki çok daha büyük olmuştur. Modernizmin bekleneni verememesi, aydınları yeni arayışlar içerisine sokmuştur. Bu arayışlar, öncele-ri toplumsal sorunları çözmeye yönelik olmuş, zaman içerisinde farklı alanlara dağılmış-tır. Modernizmin en büyük etki alanlarından biri de edebiyattır. Bundan dolayı edebiyat özellikle kendi geleneği içerisinde önemli nitelik değişimlerine uğramıştır. Bu değişim-lerden en çok etkilenen edebî tür ise, roman olmuştur.

Türk romanı; 1980 sonrası, insanın iç dünyasına yönelerek, onun gerçek dünya ile olan bağlarını sorgulamaya çalışmıştır. Dönemin getirmiş olduğu otoriter anlayış ve sıkı denetimler bu romanlarda, soyutlamaların ortaya çıkmasına ve romanların gerçeklikle olan bağlarının sorgulanmasına yol açmıştır. 1980’li yılların Türk romancılarından Mehmet Eroğlu da kaleme aldığı bu iki romanda insanın iç dünyasına yönelerek, dönemin getirmiş olduğu olaylar karşısında bireyin içine düşmüş olduğu kimlik karmaşasını ve yaşadığı topluma ait olamama problemini ele almıştır.

Kimlik Algısı

Çok boyutlu sosyal bir kavram olarak karşımıza çıkan kimlik, toplumsal sistemin en temel unsurudur. İnsanların sosyal ve kültürel çevrelerinde edindikleri toplumsal konum ve statülerin karşılığı olan kimlik, geniş bir kapsama sahiptir. Öyleki, “insanların yaşam biçimlerini temsil eden inanç, tutum ve değer yargılarının tümünü içine alır. Yüzeysel olarak bakıldığında ise kişilerin ve farklı nitelikteki toplumsal grupların “kimsiniz, kim-lerdensiniz?” sorularına” alınabilecek cevaplar kimliği açıklar (Güvenç 1993, s. 3). Birey bu sorulara cevap vermeye çalışırken bunu sosyal bir bağlam içerisinde gerçekleştirir. Yani bireyin kimlik arayışı ya da sahip olduğu kimliği dile getirmesi kültürel zeminde biçimlenir. Kimlik bir kimsenin insanlığına özünü, özelliğine veren şeydir ve bir insan herhangi bir insan değil, özel bir insan, bir kişi yapan şeydir (Tok, 2003, s. 117).

Psikolojide ise kimlik, benlik olarak tanımlanmaktadır. Benlik, Bilgin’e göre; “bire- yin kim olduğunu tarif eder ve diğerleriyle ilişkisi içinde şekil alırken ötekilerin bireyin davranışlarına verdiği geri bildirimler ve onlarla olan ” bağlarıyla birlikte ele alınabilir (Bilgin 2001, s. 156). Benlik kavramı benliğin bilişsel yanını ifade eder ve dinamik bir yapı özelliğindedir. Dolayısıyla, kişiler arası ilişkilerde, bireyin amaçlarına ve değerlerine göre uyum gösterir.

Çocukluğun ilk yıllarında kimlik oluşumu başlar ve aşamalı olarak bir ömür devam eder. Kimlik öncelikle aile içi etkileşimlerle şekillenmeye başlar. Daha sonra bireyin kendine güven ve öz saygı duygularıyla olumlu ya da olumsuz yönde biçimlenmeye devam eder. Güleç’e göre; “Kimsiniz?” sorusuna muhatap olan birey, bu sorunun cevabını vermeye çalışırken aslında kendi “ben”ini tanımlamaya çalışır. Bu da kimliğin sosyo-psikolojik yönüne dikkat çeker. Yani kişinin varlığıyla ilgili tüm anlamları içinde barındırmasıyla, ‘kişisel kimlik’ (Güleç 1992, s. 14) adı verilir.

Toplumsal bir varlık olan bireyin, sahip olduğu özelliklerin ve niteliklerin temel belirleyicisidir. Dünyada kendine bir yer edinme çabası içinde olan birey, dünyalık yaşamda kendini tamamlamak, olgunlaşmak, derinleşmek ve sonunda da kendini gerçekleştirmek amacını taşır. Bir bakıma ontolojik açıdan birey, kendi oluşunu gerçekleştirme, kendini kurma ve bir yere ait olma gereksinimi duyar. Birey kendini kurarken kendini seçer ve kendini seçerken de tüm insanları seçmiş olur. Çünkü gerçekleştirmesi gereken bir insan imgesi kurmuş, böylece her insan her an bütün insanlığa bağlanmış olur. Bireyin bu tavrı onun aynı zamanda tüm insanlığa olan sorumluluğunu da ifade eder, aydın bir bilinçle geleceğe yönelmesiyle de kendi kimliğini biçimlendirir. Korkmaz, “ Bu durum, bir bakıma insanın ontolojik anlamdaki sınırlarını keşfetme ve ‘dünyadaki yeri’ ni belirleme etkinliğidir.” (Korkmaz 2012, s. 2) der. İnsanın kendi varoluşu üzerine yoğunlaşmasıdır.

Anılar Magmasında Hapsoluş

“Issızlığın Ortası” ve “Geç Kalmış Ölü” romanlarının başkarakteri Ayhan’ın; yaşadığı temel güvensizlik duygusu, kimliğinin inşasında ve toplum ile olan ilişkisinde belirleyici bir rol oynar. Ayhan’ın çocukluk döneminde yaşadıkları geleceğine yön verir. Gençliğini “68 Kuşağı” içerisinde geçiren Ayhan, 1974’te Kıbrıs Barış Harekâtı’na katılır ve burada yaralanır. Ayhan, tedavi gördüğü hastanede geçmişini ve varoluşunu sorgulamaya başlar. Hastaneden çıktıktan sonra, çocukluk arkadaşı Zafer’i aramak amacıyla Ankara’ya gelir. Ankara’da kaldığı süre boyunca yaşadığı aşktan bahsederek, bir iç hesaplaşmaya girişir.

Ayhan’ı kimlik bunalımına iten ve hiçbir yerdeliği duyumsamasına sebep olan ilk durum, onun çocukluğunda değer duygusunun mekânları olan annesini ve babasını kaybedişidir. Bu değerlerin yok olması ile yapayalnız, savunmasız kalır. Daha sonra bu yalnızlığı, yatılı okula başlaması ile iyice hisseder. Bu, mutlak güven ortamı denilebilecek sıcak bir yurttan mekânsal olarak dışlanma ve sürülmedir. Sevgi ve şefkat mekânından uzaklaşması, onun içe dönük ve sevgi ihtiyacı çeken biri olmasına neden olur.

Jung, “İçedönük davranış geri çekilmeci davranıştır. Egemen etken iç gereksinmedir. Jung bu davranış biçimini huy edinmiş kişilerden “içedönük tip” diye söz etmektedir. İçedönük tip, insanlara ve nesnelere karşı güvensizdir. Sosyal değildir ve düşünmeyi, harekete geçmeye yeğler.” (Fordham, 2011, s. 38) der.

Yaşananlar sonucunda ortaya çıkan eksiklikler, Ayhan'ın toplumdaki uzaklaşarak içe dönmesine ve her şeye yabancılaşmasına neden olur. Dış olaylar onu artık başkalarının etkilediği biçimde etkilemez. Onun etkileniş biçimi, kayıtsızlaşma ve içe kapanma şeklinde değil; başka kişiler ile paylaşmadığı bir dünya içine hapsolmesi ile gerçekleşir. Ayhan'ın bu bilinmez dünya içine kendini hapsedmesi, sevgi şefkat ortamından koparılmasından kaynaklanır. Bu değerlerin tatmin edilememesi, ilerleyen dönemlerde de yaşamında ve insanlarla ilişkilerinde onu etkiler.

Maslow'un insanların davranışlarının temeli olarak gruplandığı ihtiyaçlar piramidinde yer alan, "güvenlik gereksinimleri" insanın kendine fiziki, ekonomik, sosyal ve belki de siyasal olarak güvenli bir ortam oluşturma ihtiyacı sonucunda ortaya çıkar (Göksu, 2002, s. 1). Bu bireyin kendini güvende hissetme ihtiyacının karşılanmasıdır. Aynı zamanda bu durum şimdiki ve gelecekteki güvenliğinin temelini sağlamlaştırma eğilimiyle örtüşür.

Ayhan'ın yeterince karşılanamayan bu güvenlik gereksinimleri, onun hayatında ve de her iki roman boyunca içsel hesaplaşmalarda gün yüzüne çıkar. Bu nedenle Ayhan kendini güvende hissetmediği için, bir yere ait olamama duygusunu yaşar.

Ayhan'ın, arkadaşı Rezzan'ın teyzesi ile henüz on üç yaşında cinsel deneyimi yaşaması onu suçluluk psikozuna sürükler. Freud'a göre "üst ben, vicdan ve ahlak açısından ben'i denetler ve emirlerine uyulmadığında suçluluk duygusu, vicdan azabı, bunalım ve aşırı boyutlarıyla da yabancılaşma hissettirir." (Ege 2000, s.20)

Ayhan'ın arkadaşı Rezzan'ın teyzesi ile henüz on üç yaşında bir cinsel deneyimi yaşaması, Freud'un "Üst-ben, vicdan ve ahlak açısından ben'i denetler ve emirlerine uyulmadığında suçluluk duygusu, vicdan azabı, bunalım ve aşırı boyutlarıyla da yabancılaşma hissettirir" (Ege 2000, s. 20) durumuna sebep olur. Ayhan, "Evet önceleri o kadının hayatımda oynayacağı rolü anlayamamıştım. Ancak Rezzan'ın teyzesinin kara göğsünde işlediğim o günahın sonra..." (s.88) der ve onun bundan sonraki hayatı, Freud'un vurguladığı tarzda devam eder. Bunun en bariz örneği üvey annesi ile yakınlaşmayla göz önüne serilir. Ayhan üvey annesi ile yaşadıklarını;

"On üç, belki on dördündeydim. Bahardı. Her şey olağanüstü bir büyüye sarılmıştı. Havuzun başındaki bankta rastladım ona. Ay ışığının altında inanılmayacak kadar güzeldi. Beni gecenin o saatinde görünce şaşırmadı, aksine beni bekliyordu sanki. Gidip yanına oturdum. Vakit sabaha karşıydı. Her şeyin olabileceği, gerçeklerin kaybolduğu saatlerden birinde savrulup gittiğimi hissediyordum. Hiç soru sormadı. Koyu saçları, gecenin karanlığına karışıp gitmişti, ama güzel ve beyaz yüzünü seçebiliyordum. Ağlamak geliyordu içimden. Öteki kadının göğsünde iğrenç bir suç işlediğimi anlatacaktım ama izin vermedi. Elimi tuttu, titriyordu. Bana acıdığımı, beni sevdiğini hissettim. Karşı koymadı, başımı göğsüne dayadım...' Susup o saniyeden sonra olanları düşünüyordum.

Neden yaptım o hareketi? Rezzan’ın göğsünde sürdürdüğüm o rezaleti neden tekrarladım? Hâlâ bilmiyorum.”(s.286) sözleri ile de ifade eder.

Bu iki kadınla yaşanan ilişkinin yanı sıra, halası ile ilgili ilişkisi de geleceğine yön verme açısından etkili olur. Özellikle Ayhan’ın üvey annesi ile münasebetini gören halasının çığılığı; hayatında derin bir yara açar. Bu çığılığı her hatırlayışında yarasının kanadığını hissederek. Çocuklukta içine hapsettiği bu nefret; ilerleyen dönemlerde tekrarlayarak ortaya çıkar. Ayhan, “Sonra halamın çığılığı böldü sessizliği, her şey parçalanıp kayboldu.” (s.286) der.

Ayhan, Ankara’ya döndükten sonra yıllarca kendisini bekleyen ve seven Rezzan ile sağlıklı bir ilişki kuramaz. Ankara’da Ferda ile tanışır ve ona âşık olur. Fakat geçmişin tiz sesleri Rezzan ve Ferda ile kendisini karşı karşıya getirdiğinde, benliğindeki parçalanmışlığı en ağır biçimde yaşar. Rezzan ile birlikte olduğu bölümdeki duygularını şöyle ifade eder.

“Beyaz çizgilerin arasında siyah çıplaklığımı görmemek için gözlerimi kapıyorum. Birden teyzesi ile karşı karşıyaymış gibi ürperiyorum.

‘Kalk.’

Sesi duyabileceği bütün acıyı tek sözcükte toplamış sanki. Seni istemiyorum diye haykırmaya çalışıyorum, istediğim sen değilsin... Sonra sesler kesiliyor, direnmekten vazgeçip susuyorum. Sanki kumsalda, Violet’in evindeyim. Yüzünü bir ara seçemiyorum. Eğiliyorum, inanılır gibi değil. Altımda yatan Ferda... Altımdaki yüz birden Murat’ın annesine, sonra yeniden Ferda’ya dönüşüyor. Saldırımı ikisini de bıcaqlayarak sürdürüyorum.”(s.65).

Ayhan, Ferda ile olan ilişkisinde; bedbaht bir geçmişin bütün serüvenini trajik tükenişler halkası şeklinde yaşar. Geçmiş-gelecek arasında sıkışıp kalır. O, kendisini ketlerken (içerde tutarken), yine kendisini dışa sergileyip; sorunlarını başkalarıyla birlikte olarak yaşar. Aslında Ayhan, benliğinde gerçek kişilerle doğrudan ilişkiden kaçınır. Kendisini, kendisiyle anımsadığı nesnelere ya da kişilerle ilişkilendirir. Lang; “Benlik kendisini dolaysız olarak, gerçek bir kişiyle değil, ama kendi imgeleminin ya da belleğinin bir nesnesi olan bir nesneyle ilişkilendirebilir” der (Lang, 2011: 84). Bu durum Ayhan dışındaki kimse için açık değildir. Çünkü Ferda, Ayhan’ın kendisiyle doğrudan ilişkiye girmedeği bir hissine kapılmaz. Ayhan yalnızca kendisinden başka hiç kimsenin aradaki farkı bilmediği “imagosu”yla cinsel ilişkiye girer. İçindeki boşluk duygusunu, kadınlarla birlikte olarak doldurmaya çalışır. Fakat benliğinde sakladığı kadınları yok etme isteği, onun ilişkilerine yansır. Bu da onu zaman zaman “sadizm”e kadar götürür.

Cinsellik, Ayhan için geçmişte yaşadığı kötü tecrübelerin, mutsuz ve umutsuz anıların kadınlarla birlikte olarak örtülmesidir. Bu örtülme aslında onun sevgi eksikliğini saklama duygusudur. Çünkü o, geçmişteki tecrübelerinden dolayı kadınları bir madde ya da

düşman gibi görür. Kadınları kullanarak, bir hesaplaşmayı sonlandırmak ister gibi; onlara acı çektirmek isteyen kişiliğe bürünür. Bundan sonraki yaşamında geçmişi unutmanın tek silahı, cinsellik olacaktır. Bu silahı, kendisi olamamanın yarımliğini, cinselliğini kendi başarısızlığını, yabancılaşmasını, yalnızlaşmasını, yaşamda kendini konumlandırılmaktan kaynaklanan acısını kapatmak için kullanır. Fakat tüm bunların etkisi, her zaman peşinde bir gölge gibi Ayhan' ı takip eder.

Yaşadığı olaylar karşısında Ayhan, kendindeki eksikliklerin adeta tutsağı olur. Bu tutsaklık iç konuşmalarla iyice derinleşir ve onun eylemlerine yansır. Ayhan' ın kendi geçmişini ve var oluşunu sorgulaması aslında yaşamda bir yer edinme çabası ve isteğinden doğar. Fakat geçmişin tutsaklığına esir düşen ve geleceğin belirsizliğinde kalan Ayhan, kendi benliğini bulma eğilimi içinde savaşıyor. O, “Şimdi geçmişle geleceğin tam ortasındayız ve artık ne geride bıraktıklarımızın ne de gelecekte olanların bir önemi var. Hayat, içinde yüzdüğümüz kurşuni denizin ortasındaki şu ana sıkışıp kaldı.”(s.21) der. Ayhan' ın çocukken yatılı okulda yaşadıkları ve hayatına giren kadınlarla olan ilişkisi, gençliğinde 68'li olarak yaşadıkları ve askerliğinde Kıbrıs Barış Harekâtı'na katılımıyla süregelen bu travmatik anılar magması, bir bakıma onun trajik yazgısını içermektedir. Ayhan dünyalık yaşantısındaki hiçbir yerdeliğini ve yalnızlığını bu anılar magması üzerinde iyice duymusar.

Anılar Magmasından Kısa Soluklu Bir Kaçış

Bireyin bir yere ait olma ve güvende hissetme ihtiyacı doğal bir gereksinimdir. Bu gereksinimleri karşılamak için çevresiyle uyum içinde bulunması ve sağlıklı ilişkiler kurulabilmesi gerekir. Bunun için öncelikle, kendisiyle barışık olması gerekmektedir. İç hesaplaşmaların boyunduruğu altında ezilen bireylerin; topluma ve kendine yabancılaşması, beklenen bir sondur. Bu olumsuz son sonrasında mutluluktan ve çevresiyle uyumdan uzaklaşması kaçınılmazdır. Kendisiyle barışık olma, bireyin iç benliğindeki bütünlükle ilgili gibi görünürken, arka planda vicdanın rahat ve huzur içinde olmasına dayanır. Bu huzur; ancak kişinin benliğini suçluluk ve pişmanlık duygularından arındırması ile mümkündür. Özellikle de geçmiş yaşantısında deneyimlediği hataların getirdiği suçluluk ve pişmanlık duygusundan arınmalıdır.

Ayhan geçmişe takıntılı olduğu için her şeyden kaçmaya çalışır. Bu nedenle o, kaçışla başlayan bir yolculuğun içinde kendini bulur. Her kaçış sığınacak bir kucak ve teselli arar. Ayhan da yatılı kaldığı okulda, Zafer'le tanışarak sığınacağı kucak bulur. Zafer, Ayhan' ın dünyasını bir anlık da olsa aydınlatıp kabuğunu kırmasına, bu çetin karmaşadan çıkmasına ve ruhsal bütünlüğünü yeniden kurmasına yardımcı olur. O, “Beni gürtlü bir evrene itip halamla o kadından kurtaran kişi. Tek arkadaşım. Bir daha peşinden ayrılmadım hiç. Nereye giderse gitsin arkasından onu izledim...” (s.286) der. Zafer, Ayhan' ın hatırlamak istemediği çocukluk anılarından uzaklaşmasına olanak sağlar.

Ayhan, yaşama tutunamayan bir bireydir. Çünkü benliğinin ortaya çıkması konusunda ne iradeli ne de bilinçlidir. O tıpkı İsa gibi tutunamayanların arketipidir. Moran; “İsa tu-

tunamayanların arketipidir. O da içinde yaşadığı toplumun paralı, egemen sınıfına ve din adamlarına, onların değer yargılarına ters düşmüş, horlanmıştır. Başarılı zengin insanların değil çocuksu kalmış, saf, yoksul insanların yanında almıştır yerini. Kendini misyonuna adanmış, inanmış bir adamdır o.” (Moran, 2011, s. 282) der. Ayhan da “68 Kuşağı” nın yüklendiği misyon ile yola çıkar; fakat başarılı olamaz. Yaşama kök salamaz, belirli bir şeye bağlanmaz ve yaşama tutunmayı başaramaz. Ayhan, “Kökün, senin kökün yok. Bütün hayatın boyunca da hiç kök salmayı düşünmedin. Savrulup gidiyorsun.”(s.69) der.

Ayhan, acımasız yaşam karşısında, ona tutunabilme özlemini duyumsar. O, bu özlemi giderebilme ümidini koruma karşısında iradeli olamaz. Kendi içsel boşluğunu gidere-memesinin suçunu örtmek için, vermiş oldukları mücadelede kararlı olamayan kişileri küçümser. En büyük küçümsemeyi ise, “68 Kuşağı”na mensup olan Zafer’in kaçma eyle-minde bulunmasına karşı gösterdiği tepkiyle verir. Lang’e göre;

Eğer birey kendi içsel boşluğunu değersizliğini soğukluğunu haraplığı-nı, kuruluğunu, hâlâ bir yerlerde olduğuna inanabildiği dostluk, bolluk değerlilik, sıcaklığa karşıt olarak koyarsa, başkalarının sahip olduğu, ama onda eksik olan şeylere karşı ümitsiz bir özlem ve imrenmeden, onlarda olan ama onlarda olmayan her şeye karşı çılgın bir haset ve kine ya da dünyadaki bütün güzelliği yok etme arzusuna kadar uzanan birbirleriyle çatışan bir duygular karmaşası ortaya çıkar. Bu duygular da hor görme, küçümseme, tikslenme ya da kayıtsızlık karşı tutumlarıyla dengelenebilir.(2011: 89) der.

Yaşamındaki olumsuzluklar, Ayhan’ı bir bakıma hayata karşı yalnızlık korkusuna da iter. Aslında birine bu denli bağlı oluşu, bu buhrandan sıyrılma kaçışı da denilebilir.

İnsanoğlunun varoluşunun en temel gerçekliği, bireyle bir başka birey arasındaki ilişkidir. Bu ilişki boyunca bireyler kendi başlarına bilemeyecekleri kesin anlamları paylaşırlar. Ayhan ile Zafer arasındaki bağ; bu anlamların içselleştirilmesi açısından Ayhan’a önemli bir yetkinlik kazandırır. Zafer; kendisini, halası ve Rezzan’ın teyzesi ile yaşadığı olumsuzluklardan sıyrarak; Ayhan’ın mahzenini bir anda aydınlatan geçici bir ışık olur. Ayhan’ın kendisine, insanlara ve topluma karşı soyutlanışı son bulur. Bu durum, Zafer’in darbe sonrası Ankara’dan kaçışına kadar devam eder. Fakat Zafer’in gidişinden sonra tek-rar mahzenine çekilir. Trajik yazgısını yeniden yaşamaya başlar. Yabancılaşmanın, yalnız kalmanın soğuk yüzüyle baş başa kalır.

Prenslerin Yaşamadığı Bir Çağda Şövalye Olmaya Çalışmak

“Gençlik sorunları”, “bunalımlı gençlik”, “öğrenci hareketleri” gibi adlar verilen olgu 1960’ların sonlarında hızlı toplumsal değişimin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu olgu dünyanın çeşitli ülkelerinde kaygı yaratacak boyutlarda yaşanmaya başlar. Özellikle üniversite, yüksekokul öğrencilerinde daha yaygın bir biçimde gözlenen bu olgu; var olan toplum düzenine karşı çıkarak, çeşitli politik öğretilerle yoğun bir biçimde özdeşleşir.

Bireyin en önemli çabalarından biri de toplumun onayladığı değerlere uygun varsayımlar gerçekleştirmektir. Hızlı değişen çağdaş toplumlar için geçerli ve kabul gören değerlere ulaşabilmek pek de kolay olmaz. Bireyin kimliğini kazanmasında yaşadığı sorunlar, onun toplum içindeki rolü ile ilgili şaşkınlık, ötekileşme, yalnızlaşma yaşamasına neden olur.

Ayhan'ın hayatını etkileyen önemli dönemlerden biri de Zaferle birlikte "68 kuşağı" içerisinde yaşadıklarıdır. Ayhan, kendi iç dünyasında; kendi güçsüzlüğünü, özgüven eksikliğini, benliğindeki parçalanışlarının acı haykırışlarını bir nevi kahramanlık görevi ile de kapatmaya çalışır. Bu, var olduğu şekilde kabul görülmediğini hissetmesidir. Koşulsuz olarak kabul edilmeyi, benimsenmeyi istediğinden bu grupla özdeşleşmeyi seçer. Bu özdeşleşme ile kendisini tanıma, statü kazanma ve saygınlık gereksinimini de kazandığını düşünür. Geçmişin tutsaklığından, başarısızlığından da bu şekilde kaçacağını tasarlar. Ruhunun derinliğindeki o hüznü, kahramanlık sorumluluğu altında benliğindeki fırtınalar ile dışa vurur. Ayhan'ın Naci ile diyalogunda ifade ettiği gibi;

"Siz çılgınlığı kahramanlıkla eş tutunuz. Ne kahramanlığı? Kahramanlık adına içinizdeki şiddeti, o pislikleri kustunuz Ölüm mü? Ne ölümü? Göze almadınız, peşinden koşunuz ölümün. Kendinizden öçaldınız. İntihar ettiniz siz.... Ciğerim yırtılmış gibi bir acıyla iniyorum merdivenleri. Son sözleri beynimi dağıtıyor. Birden doğruyu söylediğini düşünüyorum."(s.279-280) der.

"Geç Kalmış Ölü" romanında da bu benliğindeki haykırışların acı çığlıkları, bulunduğu dönemdeki yaptığı kahramanlığın/şövalyeliğin yenilgisini iyice duyumsadığını gösterir. Ayhan, "Bizim gibiler evrenle boy ölçüşmeye kalkıştılar mı sonuç hep böyle olur."(s.239) der.

Ölümü Tatmanın Kendindeki Diğer Yüzü

Çocukluk döneminde gerçekleşen olumsuzluklar çocuğun duygusal hafızasında izler bırakır. Bu olumsuzluklar ileriki yıllarda saldırganlık şeklinde kendini hissettirir ve kişinin bu tarz eylemler gerçekleştirmesine sebep olur. Kocadaş; "Bireyin içinde bulunduğu ortam maruz kaldığı davranış biçimleri, gelecekte sergileyeceği tutum ve davranışlarının belirleyicisi olabilmektedir." (2004, s. 23) der. Ayhan, hiçbir zaman değerli olduğunu hissetmez. Bu nedenle duygusal beyni örselenir. Örselenen duygu mekânı onun gerekli beceri ve yetilerini ortaya koymasına engel olur. Ortaya konulamayan becerilerinden dolayı yanlış davranışlara yönelir.

Ayhan, 12 Mart 1971 tarihindeki darbenin bu kesim üzerindeki baskısını acı bir şekilde yaşar. Sorgulanır, işkence görür ve hapse atılır. O, 24 Temmuz 1974'te gerçekleşen Kıbrıs Barış Harekâtı'na asteğmen olarak katılır. Oradaki deneyimleriyle ölümün soğuk yüzünü ensesinde hisseder. Tanık olduğu ölümlerin, öldürdüğü insanların, kendi psikolojisinde yaratmış olduğu hezeyanlar sonucu bunalıma girer. Özellikle insan öldürmüş olması, onu çok derinden etkiler. Ayhan'ın benliği ile olan çatışması bu durum karşısında

etkili olur. Bunun sonucunda savaş ve ölüm gerçekliği ile yüz yüze kalır. Tamamen öz benliği ile çelişen bir duruma tanık olur. Kendisinin asla kabul edemeyeceği, kendisi ile tamamen zıt kavramlarla yüzleşmek zorunda kalır. Bir arkadaşının ölümüne tanık olur. Düşman askerini öldürür ve verdiği emirle bir çavuşun ölmesine sebep olur. Ölümün diğer yüzünü Fazıl’ın eşine ifade ederken: “Çünkü ben de her gece tam üç kişiye hesap veriyorum. Elimi uzatarak boynuna dokunuyorum. Birincisi buradan yedi kurşunu; öteki ikisi de mağarada; Henüz çocuk sayılırlardı. Hiç unutmadım. Ben unutsam bile ötekiler unutmuyor. Her gece yeniden öldürüyorum onları.” (s.292) der. Bir bakıma hem inancını, hem de geçmişini yitiren 26 yaşındaki Ayhan’ın askere gitmesi, savaşa katılması ve insan öldürmek zorunda kalması, tüm acılarını ve sıkıntıları kronikleştirdiği gibi Ayhan’ın yaşama tutunamamasının vahametini de gözler önüne serer.

Ayhan, kahramanlık misyonu ile çıktığı yolda, yanı başında yaşanan ölümlerle insani sorumluluklarının dışına çıktığını fark eder. Bu, kendisi için bir hayal kırıklığıdır. Çünkü aslında kendi ölümünü; yani başarısızlığını, hayattan kopuşunu, yok oluşunu görür. Levinas, ölüme yönelik insani sorumluluğu şöyle ifade eder: “Öteki benim ona olan sorumluluğum içinde beni bireyleştirir. Ölen ötekinin ölümü, sorumlu ben kimliğim içinde beni etkiler.” (Levinas 2011, s.18). Ayhan kendi hiçliğini, ölümünü hisseder. O, insanlığa olan inancını yitirir. Çünkü Ayhan, kendi varlığının sebebi olarak inandığı değerlerle ve düşüncelerle çatışan eylemleri yapmak zorunda bırakılır.

Ayhan, “Evet, İnsanlıkta inanılacak hiçbir şey kalmadı. Öyle bir insanlığın malıyız ki, değer verdiği bütün kavramlar kanla yıkanmış, barış diyerek açtığı bütün yollar kan göllerine dönüşmüş, mutluluk diye sunduğu her şeyin gölgesi ölümle damgalanmış.” (s.330) der. Ölümün verdiği acı, yüklenmiş olduğu misyonun başarısızlığının acısından daha fazla olur.

Ayhan’ın yaşamak için hiçbir umidi, savaşıacağı hiçbir değeri ve amacı kalmaz. En yakın arkadaşı Zafer’in “68 Olayları”nda öldüğünü düşünür. Ayhan, savaş nedeniyle buhranlı dönemler geçirir. İnandığı değerlerin yaşadığı toplum tarafından saygıya ve takdire değer bulunmayışını hazmedemez. Bu nedenle anılar magmasındaki parçalanmışlığı ve süreksizliği durduracak öz güveni kendinde bulamadığı için, kendinden kaçışı kurtuluş olarak seçer. Ayhan, “Birden tepeden tozlar içerisinde inen cesedin gürültüsünü duyunca durdum sonra parmağımı tetiğe yerleştirip boşluğunu aldım. Kurtulacağımı hatırlayıp tetiğe bastım. Şakağında büyük bir gürültüydü en son duyduğum.” (s. 288) der.

Ayhan’ın bu ilk intihar denemesi başarısızlıkla sonuçlanır ve ikincisinde bunu başarır. Özellikle bu girişimde ısrarlı oluşunun ana kaynağı, kaçış mekanizmasının etkinliğidir. Bireye güven veren temel bağlar koparıldıktan ve kendisi dışındaki dünyayı aynı görme-ye başladıktan sonra, dayanılmaz biçimde güçsüzlük ve yalnızlık hisseder. Bu nedenle kendini feda ederek, bireysel benliği ile dünya arasında oluşan boşluğu ortadan kaldırmak ister. Yalnızlığının ebedi son bulacağına inanır. Bu, bireyselliğin ve benliğin tümünden teslim edilmesidir.

Özel bir anlam yüklediği intihar düşüncesi, Ayhan’ın yenik benliğinin bir çeşit savunma tepkisidir. O, “Bunca yılı tetiğe dokunacağım o saniye için yaşadım. Geçmişimle

geleceğimi birbirinden ayıracak, zamanı durduracak o saniye için; artık korkmuyorum... Ölümü bir kılıf gibi üzerime geçirecek ve geçmişten yenilgilerimden kurtulacağım. Artık özgürüm.”(s.287) der. Ayhan, Zafer’ in direnmekten vazgeçerek kaçtığını öğrendikten sonra kendine güven duymaya başlar. Çünkü korkmasına rağmen mücadelesine devam eder. Zafer gibi kaçmaz. Ayhan, onun peşinden gitmeyi gereksiz bulur.

“İnançsızlık” Sahnesinde “İnançlılık” Rolüne Bürünmek

Ayhan’ın intiharı ölümle sonuçlanmaz. Kıbrıs’ta bir hastanede tedavi edildikten sonra terhis edilip Ankara’ya gelir. Bu noktadan sonra geçmişini sorgular. İç hesaplaşmasını yapar. Ölümle yaşam arasındaki o perdede bir kimliğe bürünür. Ayhan;

“Kurtulmak için bir kez daha denemeye değer mi? Kurtuluşu bir kadında olsa da aramalı mıyım? Belki de kurtuluş papazın durmadan tekrarladığı o inançta. Bir şeye inanmak? İnanç; içinde sonsuz tartışmalar, ansızın gelen acılar ve korkular barındıran o sözcük. Papaz, ‘Nefret et-sen de dünyanın bir şeylere inanan insanlarla var olduğunu kabul et-melisin,’ demişti. Gerçek bu mu yoksa inanç insanların kendilerine eziyet etmek için buldukları bir tür ceza mı? (s.72-73) der.

O, hayattaki acı ve dehşet dolu deneyimleriyle birlikte; kendini tanımak gibi bir zorlukla adeta savaşır. Kimliğini, yerini bulmaya çalışarak, bir şeye ait olmak ister. Rezzan ve tedavi gördüğü hastanedeki Doktor’un tavsiyelerinden sonra, Ferda ile tanışır. Böylelikle geçici de olsa hayata bağlanır. Ayhan, “Doktorun sözünü ettiği o içimdeki sönmüş yangından yeni bir alev tutuşmayacak... Bir aldatmacadan, uzun sürmeyecek bir kaçıştan başka bir şey değil bu ilişki (s.252) der.

Hayatına gecikmeli olarak giren kadın Ferda ile bir türlü yaşama tutunma bağı kuramaz. Yaşama olan uzaklığından sıyrılamaz. O; “Yalnızca ayrıntılar. Ferda da çoktan bir ayrıntı olmadı mı? Daha on gün önce bu pencerenin önüne onu bekliyordum. Simdi? Artık hiçbir şeyden emin değilim. Kimin kurtuluşu aradığını, kimin efendi, kimin köle olduğunu, kimin kime hükmettiğini, hangimizin ötekine eziyet ettiğini bilmiyorum.”(s.210) der.

Bu ilişkiye bir süre devam ettikten sonra, intihar etmeye tekrar karar verir. Arkadaşı Ali’nin ölümünden sonra da bunu gerçekleştirmeye niyetlenir. Muhbirlik yaparak Zafer’i ele veren Fazıl’dan, Zafer’in hayatta olabileceğini öğrenir. Bunun sonucunda intihar etmeyi erteler. Zafer’in izini sürmeye karar verir. Zafer’i bulma yolunda aslında o kendini aramak ve bulmak için yola çıkar.

Ayhan, Zafer’in darbe sonrasında kaçtığını öğrendikten sonra hayal kırıklığına uğrar. Aslında kendisinin ve “68 kuşağı” hakkındaki inançlarının ezikliğini yaşar. Bunun karşı-

sında kendisi için; “Yenik, inancımı yitirmiş bir dönem... Hayır, dönem değildim. Yalnızca yıllarca inançla sürüp gidecek bir kavgayı göze alamayan bir korkaktım” (s. 46) diye düşünen Ayhan’ın fikirleri değişir. Çünkü o, Zafer gibi kaçmaz ve mücadelesine devam eder. Bunu da “Ben Zafer’den daha cesurdum, ondan daha çok direnmiştim. Hem de kumsaldaki, mağaradaki o cesetlere, üzerime sinen ölüm soğuşuna, beynimin sınırlarını ve bilincimi zorlayan sorulara rağmen” (s. 231) diyerek ifade eder. Ayhan, bu düşünceler doğrultusunda kendisi ile Zafer’i karşılaştırarak, aslında kendisiyle yüzleşmesini tamamlar. Bu süreçten sonra Ayhan için gitmesi gereken iki yol vardır; ya Zafer gibi kaçıp gidecek ya da cesaretini ispat edip intihar edecektir. Zafer ile kaderlerini ayırma kararını verir. Nemrut’a gidip intihar eder.

Yabancılaşma Tutsaklığında Esir Düşmek

Yabancılaşma, insanın ya farkındalığını artıran ya da büsbütün kendisine ve çevresine karşı mesafeli olmasına sebep olan bir olgudur. “Benlik yitimi, kaygı durumları, kural-sızlık (anomi), umutsuzluk, kişiliksizleşmek, köksüzlük, yalnızlık, iletişimsizlik, anlamsızlık, amaçsızlık, değer ve inanç yitimi...” (Özbudun-Märkus-Demirer, 2008, s. 39) gibi kavramlarla açıklanmaya çalışılır.

Yalnız kalan insan bir sığınak bulmak istediğinde kendisini en iyi sığınak kabul eder. Kendi sığınağına kapandığı benliği ile tanışır. Varlığına bir anlam yükleme ihtiyacı içinde olur. Kendi yazgısını belirlemek için de sorgulama yapar. Varoluşunu anlamlı kılmak için yaşamaya değer güvenli bir hayat elde etme çabası içine girer. Korkmaz; “Deneyimsel belleğin tahrip edildiği sosyal ortamlarda, bireyin “ontolojik güvenlik” referanslarını yitirdiğini” (2008, s. 39) söyler. Bireyin kendini yalıtılmış, huzursuz ve güvensiz hissettiğini belirtir. Bu nedenle bu güvensizlik ortamında Ayhan; “Masaya dönüp kapağı yıpranmış nüfus cüzdanını açıyorum. Sayfa bir: Fotoğrafın yüzün bana ait olduğunu kimse söyleyemez artık.” (s.11) diyerek kendi benliğine karşı hissettiği yabancılaşmayı, huzursuzluğu dile getirir.

Ayhan, Fuad ile konuşmasında içsel olarak dile getirdiği sözlerinde, kendine yabancılaşmasının diğer bir yüzünü dile getirir. “Ürpererek ona döndüm. Sanki bütün hayatım boyunca Zafer’e benzemeye çalıştığımı biliyordu.”(s.183) der. “Ben olma” bilincinden yoksun olan Ayhan, “biz olma” bilincinden hareket ettiği için Zafer’in tabusu altında yaşamayı kabullenir. Ayhan için bu ontolojik bir güvendir. O, Zafer’i geçmişinden kurtaran bir kahraman olarak kabul eder.

Ayhan’ın, kendi kuşağında yer alan arkadaşlarının dışında Papaz, Mösyö Pier, Beatrice gibi yabancılarla yakınlığı dikkat çeker. Bunun yanı sıra Ayhan’ın kendi milletinden farklı olduğunun dile getirilişi vardır: “O gece seni gördüğüm anda çok farklı olduğunu anlamıştım... Türk değil bu adam, dedim kendi kendime. Bu adam bir yabancı, hem de eşsiz bir yüzü var (s. 284) der.

Ayhan, topluma, yaşama uzak yalnız biridir. Fuad’ın, Ayhan’ın ve “68 Kuşağı”nın, topluma ve kültürüne olan uzaklıklarını dile getirdiği konuşmasında;

“Sanki sizler... Türk değil Fransız’

“Unutmayın, sizde Arap kökenlisiniz.’

‘Söylemek istediğim o değildi. Selim, Zafer ve siz üçünüz de Fransız kadar batılı... Hattâ hristiyansınız, yani bir Türk’ün Batılı olmadığını ve Müslüman olduğunu hatırlarsanız, ben bir Türk’e sizden daha ziyade yakınım”

“Türkçe sözcükleri seçmekte zorluk çeken biri bana Türk olmadığını anlatmaya çalışıyordu. Göğsümde titreyen bir sinir, haklı olduğunu, bütün hayatım boyunca çözemediğim düğümlerden birisinden söz ettiğini ele veriyordu.” (s. 268 - 269) der.

Ayhan, aynı zamanda yaşama da uzaktır. Beatrice’ in nefret ettiği şeyin ne olduğuna dair yönelttiği soruya: “*Hayat... Geride bıraktığım yenilgiler.*” (s.67) diyerek cevap verir.

Yaşamın süregelenliğinde geçirdiği kötü tecrübelerin sonucu olarak, hayatına son veren Ayhan’ın; intihar ettiği yer de bir o kadar ilgi çekicidir. Çünkü onun yaşadığı topraklara yabancılığının, aidiyetsizliğinin bir örneğidir. Ayhan, “Akşama, geçmişle geleceğin Doğuyla Batının birleştiği dağda olacağım. Kendimi korkulara, insanı aşağılayan yaşama içgüdüsüne teslim etmedim. Sonunda kaderime egemen olacak ve geçmişin peşime taktığı her şeyden kurtulacağım.”(s.287) der. Ona göre Nemrut dağı, doğunun ve batının birleştiği yerdir.

Sonuç

İnsan, varlığını sürdürdüğü topluma, kültüre karşı bir tutum içindedir. Bu tutumun aracı kimlik olgusudur. Son derece karmaşık ve çeşitlilik gösteren bu kavram, zaman içerisinde değişkenlik gösterir. Bu yaşanan süreç içinde aklın çaresiz kaldığı, ideolojilerin tükendiği, zaman ve mekân olgusunun sarsıldığı görülür. Birey, var oluşu gereği diğer varlıklardan farklı olarak kendi özünü arar ve yaşadığı toplum ile çatışma içine girer. Çünkü içinde yaşanan toplumun belli normları vardır. Birey, bu normlara uyduğu zaman toplumun sosyal onayını alır. Birey bu normları ihlâl ettiğinde ise, toplum tarafından dışlanır ve yalnız bırakılır. Toplumsal olumsuzluklar ve dışlanma karşısında birey, “kendi ben”ini bir sığınak olarak kabul eder. Değişen dünyanın getirdiği ve götürdüğü değerler, geçmişte yaşanan olaylar, insanın dış dünyadan kendine dönüşünü zorunlu kılar. Bireysel bir boşluğa düşen birey; kendini bir arayış, sorgulayış ve kaçış içerisinde bulur. Bu bağlamda Mehmet Eroğlu da bireyin yaşadığı bu çıkmazları, Ayhan’dan hareketle ifade eder. Romanını birey merkezli olarak kurgular. Geçmiş ve gelecek halkası şeklinde olayları ele alır. Bu iki halka arasında sıkışan Ayhan, bunalıma düşer. Yazar; Ayhan’ın durumunu, geçmişin sorgulanışı ve geleceğe duyulan endişe ekseninde kurgular. Bunun sonucunda Ayhan; kendi ile hesaplaşma ve bu hesaplaşmanın getirdiği yalnızlaşma, bulunduğu yere ait olamama duygusu ile baş başa kalarak, bir kaçışa sürüklenir.

Ayhan, temel güven duygusunun eksikliği ile kendiliğinin yarımliğini, yalnızlığını ve bunun getirdiği yabancılaşmayı; benliğinin en derin noktalarında hisseder. O, dünyalık yaşamda kendini konumlandırmaya çalışırken, aynı zamanda kendini kurmaya da çalışır. İç dünyasında giriştiği kendi ile hesaplaşma duygusu, onun kendini tamamlama çabasında temel belirleyici olur. Ayhan’ın kendini tamamlamasında; ölüm karşısındaki çaresizliği, tükenmişliği, yaşadığı topluma karşı soyutlanması ve çevresindeki insanların kendisini “herkesleştirme” ye çalışması birer itki olur. Bu itkinin varlığı; kendisinden başka biri olma, rol yapma, hiç kimse olma gibi savunmalar şeklinde ortaya çıkar.

Dış dünyadan kopan, kendi içine kapanan ve onlarla çatışarak uyumsuzlaşan Ayhan bir anda özgürleşir. Bununla birlikte toplumsal çözülmüşlüğü ve yozlaşmışlığın yaşandığı kalabalığın içinde, Ayhan kendi özgürlüğünü yaşar. Aynı zamanda tutsak olduğu tek başlılığının yaşattığı acıyı da duyumsar. Toplumsal rollerle kuşatılan Ayhan; kimi zaman kendisine ya da dış gerçekliğe yabancılaşarak, yaşamın kaosundan kaçışa sürüklenir. Bunun sonucunda da intihar noktasına gelir.

Yaşamsal kaygılarını yadsıyarak; onları geri planda tutan, kendi kimliğine yabancılaşan, geçmiş-gelecek bağını kuramayan, hayat gerçeklikleri içerisinde daha da soyut kalan başkarakter; sağlıklı kararlar verme yetisini kaybeder. Tanrı’ya, insanlığa, kendine olan inancın ve güvenin yitimiyle; bambaşka kimliğe bürünerek bir dehliz içerisinde kaybolmaya mahkûm olur.

KAYNAKÇA

- Bilgin, N. (2001). *İnsan ilişkileri ve kimlik*, Sistem yay, İstanbul.
- Ege, U. (2000). “Batı kültüründe yabancılaşma ve David Storey’in romanlarında yabancılaşma teması”, Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-coğrafya, Ankara: Fakültesi yay.
- Eroğlu, M. (2000). Geç kalmış ölü, 4.b, İstanbul: Everest yay.
- Eroğlu, M. (2011). *İssizliğin ortasında, agora kitaplığı*, İstanbul.
- Fordham, F. (2011) *Jung psikolojisinin ana hatları*, Çev: Arslan Yalçın, Say yay, İstanbul.
- Göksu, T. (2002). “Maslow’un ihtiyaçlar (güdüler) piramidi ve polislin yabancılaşma olgusu”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C.4, S. 3 - 4 (Temmuz-Aralık), s.27 - 48
- Güleç, C. (1992). *Türkiye’de kültürel kimlik krizi*, Ankara: V. Yay.
- Güvenç, B. (1993). *Türk kimliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay.
- Kocadaş, B. (2004) “Şiddet ve terör kavramları üzerine bir değerlendirme”, http://www.egm.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/40/web/makaleler/Dr_Bekir_Kocadas.htm.
- Korkmaz, R. (2008). *Cengiz Aytmatov anlatılarında ötekileşme sorunu dönüş izlekleri*, Ankara: Grafiker yay
- Korkmaz, R. (2012). “Yurtsuzluk itkisi ve anayurt oteli”, *İlmi Araştırmalar*, 20(100), s. 139 - 148; 4, s.175 - 185).

- Lang, R. D. (2011). *Bölünmüş benlik*, İstanbul: Pinhan yay
- Levinas, E, (2011). *Tanrı, ölüm ve zaman*, Ankara: Dost yay.
- Moran, B. (2011). *Türk Romanına eleştirel bir bakış 2*, İstanbul: İletişim yay,
- Özbudun, S., Markus, G. ve Demirer, T. (2008). *Yabancılaşma ve...*
- Tok, N. (2003). *Kültür, kimlik ve siyaset*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Yıldızoğlu, E. (2010). *Uluslararası Bakalorya Programı, A 1 Türkçe Dersi Bitirme Tezi*.
Ted Ankara koleji vakfı özel lisesi.
- Yürek, H. (2012) *İnsan manzaralarının ressamı Mehmet Eroğlu'nun romancılığı*, Ankara: Otorite yay.